

Щодо аналізу ефективності застосування психотехнологій неінструментальної детекції недостовірної інформації офіцерами-прикордонниками у своїй професійній діяльності

М.О. Філіппов

викладач кафедри конституційного, адміністративного і міжнародного права, Національна академія Державної прикордонної служби імені Богдана Хмельницького

У статті обґрунтована ефективність використання системної психотехнології неінструментальної детекції недостовірної інформації, яка дає змогу, в комплексі із застосуванням організаційно-правових і апаратурно-технічних інструментів із високим ступенем імовірності виявляти таку в показаннях підозрюваних у порушенні режиму державного кордону під час проведення дізнання. Її основу становлять власне психологічні, психоаналітичні, психокомунікативні, візуально-діагностичні, особистісні, поведінкові, сполучено-моторні та психофізіологічні субтехнології.

В статті обґрунтована системна психотехнологія неінструментальної детекції недостовірної інформації, дозволяюча в комплексі з використанням організаційно-правових і апаратурно-технічних інструментів з високою ступенню ймовірності виявляти таку в показаннях підозрюваних в порушенні режиму державної межі в час проведення дізнання. Її основу складають власне психологічні, психоаналітичні, психокомунікативні, візуально-діагностичні, особистісні, поведінкові, сполучено-моторні та психофізіологічні субтехнології.

In the article studies the system psychotechnology of noninstrumental detection of unreliable information. It allows in combination with the application of legal-organizational and hardware-technical tools with a high degree of probability to detect such in the testimony of the suspect of an offence the state border during the conduct of the inquiry. It is based on the actual psychological; psychoanalytic, psychocommunicative, visually-diagnostic, personal, behavioural, united motor- and psychophysiological technologies.

Ключові слова: психотехнологія, неінструментальна детекція, недостовірна інформація, правопорушник, державний кордон.

Постановка проблеми

Змістовну частину діяльності офіцера відділу по роботі з іноземцями й адміністративного впровадження Державної прикордонної служби України (далі – офіцера) становлять віднайдення необхідних відомостей і їхнє використання як доказів у справі про правопорушення режиму перетину державного кордону. Джерелом інформації є особа, яка повідомляє ці відомості, що так чи інак-

ше можуть вплинути на результати розслідування. Необхідну інформацію офіцер, який працює у справі, одержує в ході реалізації процедури опитування, що є одним із головних способів одержання інформації у справі. Основним джерелом цієї інформації стають люди, які володіють значущою інформацією у справі. Предметом отриманих від них відомостей стають описи різних явищ і предметів, а також аналіз особливостей і дій зацікавлених осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Учені О.І. Власов, В.В. Клименко, М.Ю. Коноваленко, М.О. Красников, Д.А. Марданов, О.В. Нікітіна, С.Б. Олексієнко, О.Д. Сафін, І.А. Церковна, В.А. Шимко у межах проведених ними досліджень виявили показники нещирого спілкування, представлені у вигляді системного опису залежно від рівня функціонування психіки та форм проявів цих показників. Зокрема, О.Л. Колісник виявляє такі діагностичні ознаки дезінформації: психологічні, поведінкові, формальні та ознаки на основі аналізу документальних матеріалів. При цьому для викриття дезінформації ним використовуються логічні прийоми, прийоми психологічного впливу та прийоми, засновані на знанні психологічних особливостей співрозмовника [1].

Аналіз розробок у сфері професійної детекції недостовірної інформації визначив тенденцію, що полягає в жорсткій прив'язці показників брехні з фактами її наявності в конкретних комунікативних проявах. При цьому нам більш близькою є позиція В.А. Шимка, який запропонував свою систему індикації брехні, підкреслюючи, що виділення жестів або поз, прямо пов'язаних із нещирістю, є занадто ризикованим [2].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Визнаючи ефективність запропонованих названими вище авторами систем професійного виявлення недостовірної інформації, необхідно додати, що, на нашу думку, немає прямої, тим більше жорсткої кореляції між окремими ознаками, показниками та фактами наявності брехні в конкретних ситуаціях професійного спілкування. Із цієї причини можна вважати, що запропоновані системи та розроблювальні на їх основі психологічні технології виявлення недостовірної інформації в практичній діяльності офіцерів є професійним інструментарієм, поперше, лише за умови їх комплексного

використання. По-друге, ці технології дають змогу виявляти недостовірну інформацію у професійних цілях лише з високим ступенем імовірності. Саме імовірнісний підхід у вирішенні питань професійного розпізнавання недостовірної інформації є, на нашу думку, більш коректним і таким, що відображає повною мірою ефективність самих технологічних процедур виявлення недостовірної інформації у професійній діяльності при спілкуванні з правопорушниками державного кордону. Тому запропонований нами комплекс психотехнологій неінструментальної детекції недостовірної інформації у професійній діяльності офіцерів є ефективним, що підтверджується результатами проведеного нами дослідження. Однак цей комплекс дає змогу вирішувати завдання неінструментальної детекції недостовірної інформації винятково з високим ступенем імовірності та лише за певних умов.

Формулювання цілей статті

Мета статті – аналіз ефективності застосування психотехнологій неінструментальної детекції недостовірної інформації офіцерами-прикордонниками у своїй професійній діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Основу психотехнологій неінструментальної детекції недостовірної інформації становить психологічний інструментарій, що має певну архітектоніку та дає змогу з високим ступенем імовірності виявляти недостовірну інформацію, що міститься в повідомленнях конкретної особистості правопорушника державного кордону.

Аналіз результатів проведеного нами дослідження, а також результатів досліджень, реалізованих іншими авторами (Р. Бендлер, Д. Гріндер, О. Закатов, В.В. Знаков, М.Ю. Коноваленко, О.Р. Лурія, І.К. Мірошник, Д. Морріс, А. Піз, П. Екман та інші) дав змогу обґрунтувати та розробити комплексну методику неінструментальної детекції недостовірної інформації. Використовуючи зазначену методику як

базову, було розроблено комплекс психотехнологій неінструментальної детекції недостовірної інформації, що дає можливість із високим ступенем імовірності виявляти її в повідомленнях правопорушників державного кордону в процесі професійної діяльності офіцерів відділу по роботі з іноземцями й адміністративного впровадження ДПСУ. До нього ввійшли певні психотехнології неінструментальної детекції недостовірної інформації.

Аналіз дисертаційних робіт з виявлення брехні, дезінформації та обману у правоохоронній діяльності показав, що найпоширенішими технологіями виявлення недостовірної інформації поряд із організаційно-правовими є психотехнології, зокрема:

1. Психоаналітичні, засновані на порівняльному аналізі інформації, отриманої по вербальному і невербальному каналах.

2. Психокommунікативні, які складаються з таких методів виявлення недостовірної інформації, що міститься в повідомленнях людини:

оптико-кінетичні, засновані на аналізі мови міміки та жестів. Так, А. Піз виділяє окремо низку жестів, що, на його думку, супроводжують брехню, сумнів і шахрайство [3]. На наш погляд, виділення жестів або поз, прямо пов'язаних із нещирістю, є занадто ризикованим. Інша справа – намагатися співвідносити їх з іншими спостережуваними параметрами та змістом інформації;

паралінгвістичні, до яких належать:

демонстративне підкреслення (виділення) за допомогою мовленнєвих засобів – інтонацією, паузами тощо яких-небудь фрагментів переданої інформації, маскуючи або спотворюючи істинне ставлення до неї. Остання ознака належить до групи прийомів, які свідомо використовуються тим, хто повідомляє недостовірну інформацію для дезорієнтації іншої людини, і може служити індикатором брехні при зіставленні з іншими даними. У повсякденній практиці, коли вдається переконатися, що це саме

той прийом, про такі випадки говорять, що людина «переграла», намагаючись у чому-небудь переконати іншу: зміна тембру голосу, поява тремтіння у голосі, зміна інтонацій;

екстралінгвістичні – сміх, плач, паузи, мимовільні ковтальні рухи, покахування; поява пауз при відповідях на запитання, які не повинні були викликати утруднення; занадто швидкі відповіді на запитання, які повинні змусити замислитися;

проксемічні, що полягають у сприйнятті й аналізі просторово-тимчасових параметрів спілкування: недотримання просторових норм спілкування, скорочення або збільшення дистанції спілкування [4]; недотримання тимчасових параметрів спілкування. Занадто швидкі або занадто повільні реакції на запитання, зміна темпу спілкування.

3. Візуально-діагностичні. На відміну від голосу, людині краще вдається контролювати своє обличчя. Орієнтуватися лише на обличчя важко, тому що воно має занадто багато параметрів, що вимагають аналізу при детекції недостовірної інформації. Так, П. Екман і В. Фризен висловили припущення, що успішність брехні пов'язана з ємністю каналу, який бере участь у передачі недостовірної інформації [5]. На їхню думку, обличчя краще пристосовано до брехні (на відміну від голосу або тіла), оскільки має значну ємність. Різноманітна міміка, рухи очей, напрямок погляду, переміщення обличчя людини під час спілкування, а головне – неоднозначність проявів різних станів людини ззовні часто зумовлюють неправильні висновки про ступінь щирості людини. Однак, помітити брехню вдається здебільшого саме завдяки аналізу виразу обличчя.

Орієнтуючись на обличчя партнера по спілкуванню для індикації брехні, частіше спостерігач звертає увагу на такі параметри:

«погляд, що бігає». Це традиційно виокремлювана ознака, пов'язана з тим, що людина, яка не звикла до брехні або яка

відчуває з інших причин тривогу під час повідомлення недостовірної інформації, із трудом «тримає погляд» партнера по спілкуванню і відводить очі вбік;

легка усмішка, за даними досліджень, часто супроводжує помилкове висловлення, хоча може бути лише формою прояву індивідуального стилю спілкування. Усмішка, що супроводжує повідомлювану недостовірну інформацію, дає змогу приховати внутрішнє напруження, однак не завжди виглядає достатньо природно;

мікронапруження лицевих м'язів. На момент помилкового повідомлення по обличчю ніби «пробігає тінь». Відеозйомка дає змогу зафіксувати при цьому короточасне напруження у виразі обличчя, що триває долі секунди. На думку Р. Хеслгрейва, ця мимовільна реакція – дуже надійний індикатор брехні [6];

контроль партнера на момент повідомлення ним недостовірної інформації. На цю ознаку вперше ми звернули увагу під час практичних занять. Повідомляючи недостовірну інформацію, деякі учасники на якийсь час концентрували свою увагу на обличчі партнера, ніби намагаючись оцінити, наскільки успішно їм вдалося ввести його в оману. Подібна реакція спостерігалася надалі й в інших ситуаціях;

рухи зіниць очей. Згідно з даними фахівців із нейролінгвістичного програмування, є певні зони, у які мимоволі попадає зіниця ока при так званому конструюванні інформації, що в деяких випадках є різновидом нещирості, оскільки йдеться про свідоме перекручування при виконанні яких-небудь завдань, відповідях на запитання тощо. У наших дослідах частіше «спрацювало» не стільки спостереження за зоною конструювання, скільки аналіз розбіжностей рухів зіниць ока по модальностях зі змістом інформації. Наприклад, коли обговорення стосувалося яких-небудь образів, зіниця перебувала не у візуальній, а в аудіальній зоні. Подальше обговорення підтверджувало, що учасник, у якого це фіксувалося, дійсно не намагався представити образ, а був зайнятий іншими думками.

4. Вербально-аналітичні технології.

Вивчення літературних джерел і проведення спеціальної серії практичних занять із подальшим обробленням результатів дали змогу виділити такі найбільш характерні ознаки нещирості, у тому числі хвилювання, що проявляється в голосі та мовленні при передачі недостовірної інформації: мимовільна зміна інтонації; зміна темпу мовлення; зміна тембру голосу, говорити «глухим голосом»; поява вібрацій у голосі; поява пауз при відповідях на запитання, що не повинні були викликати утруднення; занадто швидкі відповіді на запитання, що повинні змусити замислитися; поява в мовленні нетипових для конкретної людини висловлень у звичайному спілкуванні або зникнення типових для неї слів і зворотів; зміна дикції; ретельний підбір слів; просторікуватість мовлення.

5. Сугестивні технології. Декілька методичних і теоретичних підходів до досліджуваної теми розробив В. Штерн. Він досліджував показання свідків як спогади про події, що утворилися в результаті сполучення різних елементів пам'яті, які з'явилися у свідомості суб'єкта в певний часовий момент минулого. Уся інформація про події сприймалася як враження. Опираючись на це припущення, В. Штерн здійснив низку експериментів [7]. Першою спробою вченого став дослід із трьома чорно-білими картинками. Обстежуваним за певний часовий проміжок пропонувалося ознайомитися із трьома картинками, згодом проводилося опитування про побачене. У результаті отриманих даних В. Штерн формулює декілька правил:

нарівні з патологічною та навмисною брехнею існує велика сфера помилкового сприйняття. Частка перекручувань в описах стає ознакою «середнього сприйняття». Із цієї причини відсутність помилок сприйняття є виключенням;

збільшення тимчасового проміжку дачі показань (від моменту сприйняття) сприяє зростанню їх помилковості;

жінки мають більш стійкі спогади,

на відміну від чоловіків, чії показання характеризуються великою точністю. Ця розбіжність більш чітко простежується в показаннях, підкріплених присягою, на різних стадіях карного процесу.

6. Особистісні технології, засновані на врахуванні індивідуально-психологічних особливостей особистості та їхньому використанні при виявленні недостовірної інформації в межах розслідування правопорушення. У процесі аналізу міміки та інших параметрів, пов'язаних із реакціями людини на предмет виявлення можливості присутності нещирості важливо використовувати індивідуально-особистісний підхід до визначення так званого «фонового» стану людини. Відомо, що в ході процедури обстеження на поліграфі оператор попередньо замірює загальний фон нормальної реакції обстежуваного, ставлячи йому запитання нейтрального характеру. Крім них ставляться також контрольні запитання, що викликають стан тривоги, і, нарешті, значущі запитання, що мають безпосереднє відношення до розслідування. Саме зіставлення результатів відповідей на різні типи запитань дає можливість зробити певні висновки. Щось подібне може відбуватися й під час безпосереднього спілкування. Свідомо або підсвідомо партнери відзначають індивідуальні особливості природної поведінки один одного та роблять для себе висновки про індивідуально-психологічні особистісні особливості та стан іншого, відзначаючи відхилення від звичайного стилю спілкування. Таким чином, практично будь-яка реакція партнера по спілкуванню може інтерпретуватися по-різному, залежно від того, чи є вона природним проявом індивідуального стилю спілкування і можлива для конкретної людини в конкретній ситуації, або ж ця реакція зумовлена іншими причинами, у тому числі, бажанням приховати істинне ставлення до обговорюваного питання. Так, наприклад, відеозйомка практичних занять із розпізнавання нещирості дала змогу виявити у деяких учасників

таку характерну реакцію: на момент недостовірного повідомлення вони ледве кивали головою, ніби підсилюючи вірогідність своїх слів, те ж саме стосувалося й усмішки. Однак для інших подібні реакції не були характерними як ознаки нещирості.

Проблема фіксації природності поведінки та співвіднесення її з іншими елементами спостережуваної ситуації виникає й у ході аналізу жестикуляції та поз людини, що одержали за рубежом назву «мова тіла». Дослідники напрямку, підкреслюють, що інтерпретація жестів, міміки, поз та інших невербальних компонентів спілкування повинна здійснюватися в контексті з аналізом усієї ситуації. Саме на невідповідності змісту висловлення зовнішнім проявам ставлення до цього висловлення найчастіше будуються припущення про наявність нещирості. Так, заява типу «мені це дуже цікаво» у сполученні з «відсутнім», несфокусованим на партнері поглядом, перехрещеними руками та ногами або іронічною посмішкою дають підстави думати про можливість присутності нещирості.

7. Поведінкові технології. Аналіз змісту інформації на предмет виявлення нещирості показав, що отримані результати багато в чому збіглися з «симптомами брехні», виділеними О.О. Закашовим [8]. Нижче наведено систему, засновану на ознаках недостовірної інформації, виходячи з аналізу її змісту в повідомленні:

суперечності висловлень іншої, зібраної з цього питання інформації, а також суперечності всередині самої інформації. Недостовірну інформацію важко продумати в усіх деталях, тому правопорушник намагається запам'ятати те, що вважає найбільш важливим серед осмислених ним обставин. Деякі обставини в процесі підготовки до повідомлення недостовірної інформації взагалі ним не осмислюються. Часто недостовірна інформація має ланцюговий характер – одна її частина породжує

іншу, одна перекручена обставина змушує вносити корективи в інші. Це вимагає серйозних зусиль і часу, що часто не дає можливості правопорушникові продумати й усе це запам'ятати. Основний прийом неінструментальної детекції – уточнюючі питання з наголосом на деталізації фактів;

невизначеність, неконкретність відомостей, що містяться в повідомленні. Причина – виклад того, що не було пережито і тому лише поверхово закріпилося у пам'яті або швидко було забуто (хоча й обмірковувалося при підготовці недостовірної інформації). Відсутність реальної діяльності, що містила б так чи інакше описувані події й факти робить виклад недостовірної інформації позбавленим активного компонента (у тому числі й на граматичному рівні);

надмірна, навмисна точність опису подій (особливо віддалених у часі) – наслідок завчання заздалегідь підготовленої, недостовірної інформації;

збіг у деталях повідомлень декількох опитуваних. Зазвичай кілька людей, які спостерігали одну й ту ж подію, не дають її однакових описів. Це має кілька причин: індивідуально-психологічні розбіжності, розбіжності в психічному стані на момент розгортання подій, розбіжності в мірі активної включеності в події, що відбуваються, розбіжності у точках спостереження за подіями, селективність уваги та сприйняття. Як наслідок цього – увага кожного з учасників більш-менш однаково залучає найбільш яскраві та «великі» ознаки, деталі ж ними сприймалися максимально індивідуально;

відсутність в описі несуттєвих подробиць і деталей (з урахуванням природного для опитуваного стилю викладу й інтелектуальних особливостей). Вигадане минуле пасивне, штучне, бо не пережито суб'єктом. Єдина мета конструювання такого «минулого» – введення в оману, що й призводить до однобічності описів і селекції деталей. Зникають несуттєві подробиці й ті, що є типовими

для конкретної людини при реальному переживанні подібних подій;

різне (непояснене нічим, крім бажання обманути) пояснення тих самих подій на різних етапах спілкування. Часто трансформація пояснень викликана забуванням людиною деталей своїх попередніх вигаданих пояснень;

винятково позитивна інформація про саму себе та відсутність найменших сумнівів у трактуванні подій (не обумовлене відповідними індивідуально-психологічними особливостями). Правдивість людини не змушує її зупинитися: і перед викладом того, що може її невідгодно характеризувати (можливе часткове маскування «негативу»). Правдиві люди звичайно не приховують і виникаючі у них сумніви в поясненні деяких фактів, що звичайно не властиве брехунові;

наполегливе, кількаразове (нав'язливе) ініціативне повторення яких-небудь тверджень (не обумовлене нейтральними причинами). Східне прислів'я говорить: «Ти сказав мені вперше, і я повірив. Ти повторив – і я засумнівався. Ти сказав утретє – і я зрозумів, що ти брешеш»;

«проговорки» (застереження) під час спілкування, тобто мимовільне повідомлення достовірної інформації як наслідок конфліктного суперництва у свідомості людини правдивих і неправдивих варіантів пояснення або опису події;

нетипові для конкретної людини (з урахуванням рівня загального розвитку й освіти) вирази, терміни та фразеологічні звороти – свідчення завчання інформації (можливо, підготовленої іншим);

збіднення емоційного тла висловлень – як наслідок відсутності реальних емоцій на момент розгортання «реальної» події. Правильніше говорити про неадекватність емоційного тла особистісному сенсу події, оскільки крім схематичності, безликої й емоційній блідості може, хоча й рідше, зустрічатися перебільшена та навмисна емоційність;

недоречні кількаразові посилання на свою добropорядність і незацікавленість. Зайве афішування подібних чес-

нот викликає сумнів у достовірності показань;

ухилення від відповіді на пряме запитання, спроби створити враження, що це запитання незрозуміле або забуте;

приховування того, що не може бути не відомо конкретній людині, або безпам'ятність відносно особистісно значущих подій (не обумовлене психологічним захистом);

8. Сполучено-моторні (діяльнісні) технології, засновані на детекції недостовірної інформації на діяльнісному рівні сягають своїм корінням у глибоку давнину.

9. Психофізіологічні технології. Дають змогу використовувати індивідний рівень і засновані на аналізі вегетативних реакцій. Вегетативні реакції проявляються через почервоніння обличчя або його окремих частин, тремтіння губ, розширення зіниць очей, прискорене моргання та інші зміни, характерні для почуття сорому, страху та інших емоцій, що супроводжують нещирість на підсвідомому рівні у людей, які не звикли брехати і які відчувають при цьому незручність. Зміна частоти подиху, тонуусу м'язів, рясне потовідділення або блідість.

Як відзначає І.К. Мельник, наявність у людини схильності до маніпулювання іншими за допомогою брехні формується за відповідних передумов виховання та розвитку протягом тривалого часу. Тому й прийоми, якими зникають користуватися люди подібного складу, є дуже індивідуальними. Можливі випадки, що коли брехун випереджає події, знаючи, що його можуть запідозрити в нещирості, він починає розповідати свою версію того, що відбулося, щоб сформувати у партнера психологічну установку на подальше сприйняття невігідної для себе інформації. Діагностичним елементом виявлення цього прийому служить аналіз доречності висловлення на тему, вірогідність викладу якої може піддаватися сумніву [9].

Під час проведених практичних занять із виявлення нещирості ми проаналізували деякі типові прийоми, що

використовувалися учасниками для введення в оману партнера по спілкуванню:

розповідали про події, які добре знали, але які відбулися з іншими людьми;

події передавали реальні, але переносили їх в іншу обстановку або зміщали за часом;

передані відомості розбивали на окремі блоки, які передавали стислими, продуманими фразами;

використовували занадто очевидну інформацію для повідомлення недостовірної інформації, яку легко перевірити ще раз, очікуючи, що саме тому в її достовірності не сумніватимуться;

деталізували недостовірну інформацію, щоб представити її більш реальною;

недостовірну інформацію за змістом і логікою зв'язували з достовірною (метод напівправди);

намагалися поводитися спокійно, не стежили уважно за поведінкою співрозмовника, не відводили погляд при уточнюючих запитаннях, говорити рівним голосом, швидко та впевнено відповідати на додаткові запитання.

Висновки

Таким чином, володіння офіцером психотехнологіями неінструментальної детекції недостовірної інформації в повідомленнях правопорушника державного кордону є важливою передумовою його високопрофесійної діяльності з розслідування та успішного розкриття злочинів.

Перспективи подальших досліджень у обраному напрямі вбачаються у подальшому розробленні та впровадженні в широку практику правозастосовної діяльності ДПСУ та інших правоохоронних органів системоконкомплексу психотехнологій формування, розвитку, удосконалювання й оптимізації професійно-психологічної компетентності персоналу у виявленні неправдивої інформації суб'єктів правозастосовної діяльності за допомогою як не інструментальних, так і інструментальних засобів.

Література

1. Колісник О.Л. Психологічні особливості професійного реагування на дезінформацію співробітниками розвідувального органу Міністерства оборони України : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / О.Л. Колісник. – Хмельницький : Вид-во Нац. академії Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького, 2012. – 181 с.
2. Шимко В.А. Професійне спілкування правоохоронців в особливих умовах : комунікативні стратегії / В.А. Шимко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка [Серія : військово-спеціальні науки] / гол. ред. В.В. Балабін. – К., 2010. – Вип. 24. – С. 68-71.
3. Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли других по их жестам / А. Пиз. – Нижний Новгород : Ай Кью, 1999. – 262 с.
4. Голд Дж. Психология и география : Основы поведенческой географии ; пер. с англ. / авт. предисл. С.В. Федулов. – М. : Прогресс, 1990. – 304 с.
5. Ekman, P., Friesen, W. Unmasking the Face : A guide to recognize emotions from facial clues / P.Ekman, W.Friesen. – Prentice-Hall, Inc. 1975. – 220 p.
6. Heslegrave, R. An examination of the psychological mechanisms underlying deception / R. Heslegrave / Psychophysiology : journal / Edited by John T. – 1982. – V. 19. – P. 323.
7. Штерн В. Психология свидетельских показаний / В. Штерн // Вестник права : журнал / Юр. общество при Императорском С.-Петербургском ун-те. – С.-Пб., 1902. – С. 34-46.
8. Закатов А.А. Ложь и борьба с нею / А.А. Закатов. – Волгоград : Нижневолжское книжное издательство, 1984. – 192 с.
9. Грачев Г.В. Манипулирование личностью / Г. Грачев, И. Мельник. – М. : Стелс, 1999. – 266 с.